

ІСТОРІЯ ГРОМАДСЬКИХ ОРГАНІЗАЦІЙ І РУХІВ

Михайло Коропатник

ОРГАНІЗАЦІЇ ТОВАРИСТВА «ЗНАННЯ» НА ЧЕРНІГІВЩИНІ: ВЧОРА, СЬОГОДНІ... ЗАВТРА?

Ставлення до товариства «Знання» серед істориків, політиків та і простих громадян представляє собою надзвичайно широкий спектр поглядів — від абсолютизації як головної просвітницької організації в колишньому СРСР до повного заперечення будь-якої позитивної ролі, поскільки Товариство було складовою частиною пропагандистської машини правлячої КПРС—КПУ. Чимало людей дотримується досить характерної для нашого часу точки зору — а навіть взагалі згадувати про цю організацію, що тут можна сказати нового?

Послуговуючись принципам древніх «Ти мені друг, Платон, та істина дорожча», спробуємо у цій невеличкій розвідці на прикладі Чернігівської області прослідкувати еволюцію товариства «Знання» від її зародження до наших днів, через призму діяльності обласної організації глибше зрозуміти характер кожного відрізка часу, коли вона діяла.

У 1947 році створена добровільна самодіяльна науково-освітня організація під назвою «Товариство для поширення політичних і наукових знань», яку очолив президент АН СРСР С. І. Вавілов.¹ Перший статут новоутворення зобов'язував всіх його членів брати активну участь у поширенні політичних та наукових знань засобами усної та друкованої інформації.²

В Україні товариство для поширення політичних і наукових знань засноване 16 січня 1948 року із завданням активно пропагувати марксистсько-ленінську теоретичну спадщину, політику Комуністичної партії, боротися за втілення в життя досягнень науки і техніки, передового досвіду в промисловості і сільському господарстві.³

При заснуванні воно фактично об'єднувало в своїх лавах наукову еліту — 747 чоловік.⁴ А потім швидко розросталося кількісно, збільшуючи водночас і обсяги лекційної пропаганди. У 1960 році членами товариства було 226,7 тис. чол., 1970 р. — 560 тис., 1980 р. — 661,3 тис., 1987 р. — 410,8 тис., 1990 р. — 280 тис. чоловік.⁵

У 1948 році лекторами цієї організації прочитано 13 тис. лекцій, 1960 р. — 2709,5 тис., 1981 — 6035,6 тис., 1986 р. — 3231,3 тис.⁶

З 1957 року, коли Товариству для поширення політичних та наукових знань передали функції лекційних бюро, що працювали в структурі Міністерства культури, воно при підтримці партійних комітетів фактично

стало повновладним господарем на терені лекційної пропаганди.⁷ З червня 1963 р. організація стала називатися товариством «Знання» УРСР.⁸

Слід зауважити, що як Всесоюзне товариство «Знання», так і його республіканські відділення з самого початку створювалися з метою ефективної допомоги КПРС у здійсненні її ідеологічної практики. Не випадково вже 6 червня 1949 року ЦК ВКП (б) прийняло постанову «Про заходи по поліпшенню роботи Всесоюзного товариства для поширення політичних і наукових знань»,⁹ після чого всі організації товариства знаходилися під невсипущим оком партійних органів. Відомо постановою ЦК КПРС «Про стан і заходи поліпшення лекційної пропаганди» взагалі «участь у лекційній пропаганді вчених, винахідників, спеціалістів народного господарства, передових робітників і колгоспників» вимагала розглядати «як справу великої політичної ваги».¹⁰ І в цьому немає нічого дивного. Адже зародження і розвиток товариства «Знання» були тісно «пов'язані з тоталітаризмом радянського зразка з його системою «ідеологічної обробки від дитсадка до богодільні».¹¹ Не можна не погодитися з професором Пенсільванського університету (США) Ремінгтоном Т. Ф., що ідеологія в той період виступала не стільки в ролі теоретичної системи поглядів про оточуючий світ, скільки соціального інституту, що забезпечував поширення цих поглядів в суспільстві.¹² Не випадково в середині 80-х років в колишньому Радянському Союзі пропагандистський актив досяг 11 мільйонів чоловік, понад 3 млн. серед яких складала лектори.¹³

Виникає резонне запитання: чи давало це необхідний для правлячого режиму результат? Категорична відповідь, з нашої точки зору, була б поспішною. З одного боку, в останні перед перебудовою роки, як писав директор Дослідного інституту по вивченню радянської сучасності в Бонні Н. С. Восленський, радянська пропаганда навіть не робила серйозних спроб переконати людей у своїй правоті. Ідеологічний фронт ставив за мету втовкмачити радянським громадянам певні формули, до котрих вони звикли б і знали, що говорити треба так, а не інакше. Тобто мова йшла не про переконання, а про настанову.¹⁴ А це призвело до виникнення так званого «біхевіористського білінгвізму», тобто подвійного стандарту поведінки в суспільстві і в колі сім'ї та друзів, існування двох рівнів ментальності: «міфологічного», який уособлював догми офіційної ідеології і «практичного», який регулював поведінку радянських людей у сфері матеріальних відносин.¹⁵

Що ж до товариства «Знання», то воно, як вже зазначалося, діяло у відповідному правовому середовищі, перебуваючи під контролем партійних органів, що визначалося двома основними факторами: конституційно закріпленням (після 1977 р.) становищем КПРС у суспільстві¹⁶ та монополією марксистсько-ленінської ідеології, будь-яке применшення якої, будь-яке відсторонення від неї (за Леніним) «означає тим самим посилення ідеології буржуазної».¹⁷ Разом з тим, і це також факт, який ще в 1949 р. обґрунтував видатний український письменник і політик Іван Багряний, «політичні кадри українського народу в підсовецькій Україні... колосальні, високої політичної школи, як і високого фахового та державницького вишколу», хоч вони і знаходяться під КП(б)У і комсомолом, бо все, «що було політично активне і здатне до політичного життя, мусило визначитися, можливість же визначитися в офіційній сфері була і є лише одна — під егідою КП(б)У і комсомолу».¹⁸

Діяльність організацій товариства «Знання», в т. ч. Чернігівської області, від їх зародження і до наших днів підтверджує тезу, що в них, по-перше, об'єднувалися інтелектуальні сили суспільства, і, по-друге, самі організації товариства виконували подвійну функцію — складового елемента пропагандистської машини КПРС—КПУ і просвітницької установи.

Організаційно товариство по поширенню політичних і наукових знань почало формуватися на Чернігівщині з серпня 1948 року, коли сюди був призначений уповноважений по Чернігівській області Гірман Іван Микитович, який незабаром став заступником завідувача відділом пропаганди та агітації обкому КП(б)У. До обласного апарату зараховано бухгалтера на півставки і секретар-машиністку.¹⁹

Протягом серпня-вересня відбулися збори керівного партійного, радянського і господарського активу, інтелігенції, на яких обговорені завдання, поставлені 1 з'їздом Всесоюзного Товариства, створені опорні пункти в Чернігові (Учительський інститут), Ніжині (Педагогічний інститут), Прилуках (педучилище), Носівці (селекційно-дослідна станція).

На початку 1949 року Чернігівське обласне відділення товариства по поширенню політичних і наукових знань нараховувало 102 дійсних члени і 16 членів — змагальників, серед яких безпартійних було лише 32 чоловіки. За національним складом Чернігівське відділення виглядало так: українців — 77 чол., росіян — 26, євреїв — 12, інших — 3 чоловіки. За винятком 6 чоловік, всі члени товариства мали вищу освіту. Найбільшу частку серед них становили партійні працівники, пропагандисти і лектори (майже 50%). До членів Товариства входили агрономи (21 чол.), вчителі шкіл (10 чол.), лікарі (7 чол.), інженери (3 чол.), журналісти (2 чол.) інші категорії (19 чол.).²⁰

Як зазначалося у звіті, що направлявся до Києва, за останні 5 місяців членами Товариства було прочитано 136 лекцій, в т. ч. 16 — для колгоспників і 10 — для молоді. Найбільшу кількість лекцій (41) прочитано з історичної тематики. Міжнародним проблемам було присвячено 31 лекцію, філософським — 15, антирелігійним — 8. У 20 лекціях мова йшла про підсумки серпневої сесії ВАСГНІЛ та вчення І. В. Мічурина. Лектори виступали перед населенням українською і російською мовами.²¹

Слід зазначити, що в перші роки існування Товариства його члени платили внески, а для вступу до цієї організації потрібно було пройти свого роду кандидатське випробування (члени-змагальники) і заручитися рекомендаціями двох дійсних членів. Цю функцію могла виконати також установа, де працював претендент, чи парторганізація. Прийом здійснювався на засіданні президії правління обласного відділення. Так, 18 серпня 1949 року серед 22 прийнятих до товариства дійсних членів були зав. відділом пропаганди і агітації Новгород-Сіверського райкому КП(б)У Пондихнев І. Є., другий секретар цього ж райкому Середкіна Д. Т., секретар Городнянського райкому партії Попко І. Є., зав. відділом пропаганди і агітації Бадай Г. І., секретар та завпарткабінетом Бахмацького райкому Прусаков М. Є., Левченко М. Г. Крім дійсних індивідуальних членів, до Товариства могли входити дійсні члени-колективи. У перші місяці існування Чернігівського відділення до нього вступили як колективні члени обласне земельне управління, Ніжинський педінститут, обласна колегія адвокатів.²²

12 червня 1949 року в Чернігові відбулися загальні збори обласного відділення Товариства по поширенню політичних і наукових знань, на яких були присутні 44 дійсних члени і актив інтелігенції обласного центру (18 чол.). Президія зборів, що розглядали питання травневого пленуму ЦК КП(б)У «Про стан і заходи поліпшення масово-політичної роботи серед міського і сільського населення», складалася переважно із партійних і комсомольських працівників. З доповіддю виступила секретар обкому партії Калина Іванівна Лисиця. Цікаво зазначити, що з перших місяців існування Товариства, і про це свідчить прийнята постанова, в ньому проявилася характерна бюрократична хвороба — паперотворчість, формалізм. 116 дійсних членів з лекціями виступали мало, особливо на природничо-наукові та економічні теми. Природно, що

критиці піддано ідейно-теоретичний рівень лекцій, що читалися. У виступах відчувалася тривога за виконання плану по залученню до Товариства представників інтелігенції міста, села, керівних партійних і профспілкових працівників.²³

На зборах обрано правління обласного відділення Товариства у кількості 15 чол., до якого ввійшли уповноважений по Чернігівській області Калиниченко Т. М. (замінив на цій посаді Гірмана І. М.), секретар обкому партії Лисиця К. І., секретарі Чернігівського та Прилуцького міськомів партії Атрощенко Т. Т. та Нещебний К. Ф., зав. відділом пропаганди і агітації обкому партії Кучер І. О., секретар обкому ЛКСМУ Демидов В. М., зав. відділами охорони здоров'я та народної освіти облвиконкому Брага Г. Д., Твердохлібов М. Й., заступник голови облвиконкому Герой Радянського Союзу Цимбаліст І. Є. та інші. Серед членів правління лише головний агроном обласного сільськогосподарського управління Ігнатенко П. Т. був безпартійним.²⁴ Головою правління (на громадських засадах) був обраний директор Чернігівського учительського інституту Подпригорщук М. В.²⁵ З цього часу стало традицією (за невеликим винятком, коли обласну організацію Товариства очолювали директор історичного музею Левенко А. І. та директор торгово-кооперативного технікуму Панченко В. П.)²⁶ на посаду голови правління обирати керівників педагогічного вузу Чернігова.

З 23 листопада 1955 року, коли на III конференції обласної організації Товариства головою правління обрано ректора Чернігівського педінституту Костарчука В. М. і до нашого часу «знаннівців» Чернігівщини очолювали лише два чоловіки — сам Костарчук В. М. і його наступник на посаді ректора Явоненко О. Ф. Правда, їхні обов'язки не виходили за межі ролі «весільного генерала».

Стосовно ж перших посадових осіб — штатних працівників (а це перший заступник голови правління і відповідальний секретар), то їх кар'єра, як правило, була пов'язана з партійними органами. Відповідальний секретар обласної організації товариства «Знання» Кальсін П. І. стає керівником лекторської групи обкому КПУ, а цю посаду в 1970 році обіймає Маценко А. А., якого змінює Ледовой І. М., а останнього — Корінь В. В., що прийшла туди з посади інструктора обкому.

Коли була введена штатна одиниця заступника голови правління, в 1970 році її обійняла секретар Городнянського райкому партії Заваригіна Н. І. Коли настав час йти на пенсію, в Товариство прийшов його колишній референт, інструктор обкому Терейковський А. М. До пенсії йому досидіти не вдалося, і його змінив секретар Деснянського райкому партії м. Чернігова Велігодський В. М. Через службові зловживання йому також довелося достроково звільнити місце для лектора обкому Лобанова А. М., який перед цим спробував трохи покерувати тільки що створеним товариством боротьби за тверезість.²⁷

Повертаючись хронологічно до подій 1949 року, відзначимо, що збори членів товариства Чернігівщини не уникнули традиційного на той час ритуалу — прийняття привітальних листів на адресу Хрущова М. С., першого секретаря ЦК КП(б)У, і Сталіна Й. В., до речі, майже ідентичних за своїм змістом, лише перший — українською, другий — російською мовами.

«Радянська інтелігенція, — зазначалося в першому листі, — віддана великій справі партії Леніна — Сталіна, є вірним провідником політики партії в справі побудови соціалістичного суспільства».²⁸ Батька народів учасники зборів завірили в тому, що будуть «систематически разоблачать буржуазных космополитов и морганистов-вейсманистов, .. антинародную буржуазную демократию и всех поджигателей войны и пособников империалистической реакции».²⁹

У 1949 році при обласному відділенні Товариства створені перші науково-методичні секції — історико-філософських наук та міжнародних відносин, суспільно-політичних наук, літератури та мистецтва, сільськогосподарських наук, медичних та природничих наук³⁰ — тематичний діапазон яких з роками постійно розширювався. У 1956 році обласна організація вже нараховувала 9 секцій з більш диференційованим тематичним ухилом: історії КПРС та філософії, історії СРСР та загальної історії, сільськогосподарських знань, науково-технічних знань, держави і права, медичних наук, воєнних наук, педагогіки та психології, міжнародних відносин.³¹

Розширюється і штатний апарат Товариства, який, проте, утримувався за рахунок доходів організації, що давали в основному платні лекції. У 1951 році штати обласного відділення склалися із 6 осіб — відповідального секретаря, референта, уповноваженого по організації лекцій, бухгалтера, касира, секретар-машиністки. До речі, різниця у заробітній платі відповідального секретаря і секретаря-машиністки складала понад три рази (1600 крб. і 520 крб.).³² Наступного року рішенням державної штатної комісії при Раді Міністрів СРСР в штаті Чернігівського обласного відділення Товариства затверджена додаткова посада відповідального секретаря відділення в м. Ніжині з окладом на рівні окладу зав. міськвно. У 1954 р. обласне відділення Товариства придбало собі автомобіль.³³ На початку 60-х років Товариство мало у своєму розпорядженні 15 штатних працівників, в т. ч. 7 — адміністративно-управлінських і технічних.³⁴

Після короткого періоду організаційного становлення партійні органи, як видно, стали вимагати від організацій Товариства по поширенню наукових і політичних знань більш активної роботи і практичних результатів. До 1953 р. створено 25 районних відділків. Фарсмажорні темпи, як і слід було чекати, не обійшлися без збоїв. Так, в 1951 р. у дійсні члени товариства вступило 538 чоловік, члени-змагальники — 371. Але із 2024 дійсних членів участь у лекційній пропаганді брали лише 1330 (65,7%), а із 740 змагальників — 342 (49%). Якщо в першому кварталі лише по одному разу виступив 531 член товариства, то в третьому — 806.³⁵ Не дивно, що в 1953 році кількість дійсних членів і змагальників навіть скоротилася порівняно із попереднім роком. Завдання залучити до лекційної пропаганди 46 Героїв Соціалістичної Праці не увінчалось успіхом. Членами товариства стали лише 5 Героїв, правда, серед них досить знамениті Оніщенко Г. М., Олексієнко М. Я., Плющ Г. В., Довженко Г. Д., лауреат Сталінської премії М. Бредюк.³⁶

Різно зростає кількість лекцій — з 2891 у 1950 році до 6940 у 1951 р.³⁷ У звіті за 1950—1953 роки керівництво обласним відділенням запевнило республіканське керівництво, що «трудящі області, як і всі радянські люди, проявлять величезний інтерес до вивчення марксистсько-ленінської теорії, питань філософії, політекономії, міжнародних відносин, науково-природничих знань», а недоліки, в т. ч. слабкість у розкритті «хижацького обличчя українських буржуазних націоналістів — агентів американсько-англійських імперіалістів» будуть виправлені. Головне ж, як переконують автори звіту, щоб кожна лекція «була насичена глибоким змістом, проникнута духом воєвничої партійності і пристрасності».³⁸

Певно, в цьому допомагала і пропаганда праць Й. В. Сталіна «Марксизм і питання мовознавства», «Економічні проблеми соціалізму в СРСР».³⁹

Поскільки Чернігівська область є аграрною, то і в лекційній пропаганді ставка робилася на село. Якщо в 1950 році для колгоспників прочитано 34% від загальної кількості лекцій, то в 1952 р. — вже 66%.⁴⁰ Проте поширена думка, що перед колгоспниками легше виступати, ніж

перед міськими жителями, не завжди підтверджувалася життєвими фактами.

Ось що повідомляв до обкому КПУ відповідальний секретар обласної організації Товариства (1959 р.) Кальсін П. І. У с. Верба Понорницького району групу товариства очолює Пікуза Олексій Григорович. До 7 березня там ще не приступали до пропаганди рішень ХХІ з'їзду КПРС, хоч серед населення є нездорові настрої. Під час виступу чернігівського лектора Корнілова П. А., на якому був присутній голова сільради, колгоспник Ісаков Іван Андрійович стверджував, що в СРСР існує експлуатація, поскільки голова райвиконкому має домашню робітницю і персонального шофера. Дострокове виконання п'ятирічного плану веде до зниження якості продукції, а вона і так набагато гірша від американської. У США робітники мають право на страйки, виступають проти уряду, а в нас цього немає. Інші колгоспники заявили, що вони не господарі на своїй землі.⁴¹ Певно, лектору нелегко було відповідати на такі запитання. І слава богу, що йшов вже 1959 рік, ростки хрущовської відлиги ще не замерзли, а то настирному Ісакову не здобрувати б.

У 60—70-ті роки організації товариства «Знання» Чернігівщини продовжують зростати і кількісно, і якісно, багато в чому компенсуючи недоліки засобів масової інформації, що зазнавали нещадної цензури.

На організаційних структурах Товариства позначилися зміни, викликані хрущовськими реформами в управлінській ланці. Так, на VI обласній конференції у 1963 році до складу президії правління ввійшли два начальники обласного управління культури — промислового і сільського облвиконкомів, два зав. обласними відділами народної освіти — сільського і промислового. Крім того, було створено два бюро управління — по промисловості і сільському господарству. Перше очолив декан Чернігівського загальнотехнічного факультету КПІ Є. Г. Калита, а друге — директор дослідної сільськогосподарської станції К. П. Афендулов.⁴² Така громіздка система, правда, проіснувала недовго.

До середини 70-х років значно зріс штатний апарат — до 48,5 одиниць, враховуючи відповідальних секретарів міських та районних організацій. Апарат управління організації нараховував 9,5 одиниці — заступник голови правління, старший бухгалтер, два бухгалтери, касир, зав. господарством, дві прибиральниці (одна на півставки), секретар-машиністка, водій. Крім того, в обласній організації працювали відповідальний секретар правління, шість референтів, референт по народних університетах, ротаторник, два водії, кіномеханік та помічник кіномеханіка.⁴³

За прикладом інших громадських організацій товариство «Знання» набирає масового характеру, що за задумом його партійних кураторів, повинно було забезпечити необхідну для правлячої партії ідеологічну атмосферу в суспільстві. У Чернігівській області з 1962 по 1971 рр. кількість лекторів зросла з 10 858 до 19 101. Характерно, що тепер членству в партії вже не надавалося такого значення, як раніше, і серед лекторів Товариства комуністи становили менше половини. Понад 50% лекторського корпусу приходилося на вчителів шкіл та викладачів профтехучилищ. Разом з тим кількість лекторів-інженерів та техніків зросла за 10 років у 5 разів, економістів—у 12 разів, в той час як у складі лікарів, спеціалістів сільського господарства, юристів, партійних та профспілкових працівників особливих зрушень не сталося.⁴⁴ У той час заявляють про себе ряд талановитих лекторів, добре відомих громадськості Чернігівщини і сьогодні. Наведемо лише один приклад. Молодий архітектор-аспірант НДІ містобудівництва УРСР Карнабед А. А. вже у 1964 р. на основі своїх статей підготував лекцію-брошуру «Чернігів у минулому, сьогодні і майбутньому. Практика і перспективи реконст-

рукції міста».⁴⁵ Частими і бажаними гостями у колективах області стають викладачі Чернігівського педінституту Марценюк С. П., Мінеєв П. Г., Молочко В. К., Зволь В. К.⁴⁶

У тематиці лекцій провідне становище займає міжнародна проблематика, хоча за офіційною статистикою її майже в два рази випереджають лекції з історії КПРС. Майже не поступаються їм за кількістю лекції по медицині. Всього ж щорічно область звітувала про проведення в середньому 140 тис. лекцій.⁴⁷ Цифра ця, як на нашу думку, дуже завищена. Адже на місцях було дуже багато липових лекторських осередків, які за вимогою райкомів звітували про досить «плідну діяльність». Все ж більшою популярністю користуються публічні лекції, особливо приїжджих світил, котрі рекламували себе ефектними афішами: «Рассказ военного моряка» — капітана I рангу В. Р. Романова, «Западный Берлин глазами очевидца» — москвича Селезньова Д. М., «Герои невидимого фронта» — Фрідо Ф. Г. (м. Калінін) про радянських розвідників, особисті зустрічі з Р. Зорге.⁴⁸ Характерна деталь: активно розкручується пружина атеїстичної пропаганди. У Чернігові навіть був створений будинок атеїзму. А найчастіше виїжджав у райони області любитель із середньою освітою і з непоганими ораторськими задатками Асамов П. В.⁴⁹

Досить ефективною формою системної пропаганди знань стають народні університети. Їх кількість за 5 років — з 1966 по 1970 — зросла з 63 до 95, а кількість слухачів — з 6,5 тис. до майже 16 тисяч.⁵⁰ За шістдесяті роки у 10 разів стає більше народних університетів науково-технічних знань, у дев'ять сільськогосподарських, у три рази — правових знань.⁵¹ У зв'язку з переходом на п'ятиденний робочий тиждень знаннівські колективи активізувалися у вихідні дні.

Звичайно, далеко не на кожну лекцію слухачі йшли із задоволенням. Цю ситуацію добре підмітив член президії правління Республіканського товариства Медведєв А. Г., виступаючи в Чернігові перед лекторським активом: «...коли приїздив сюди Осипов, то всі ходили на його лекції. Він був раніше богословом, а їх добре вчили ораторському мистецтву. А ви часто берете бумажку і мимрите. Хто ж прийде на таку лекцію? Я пропагую те, що знаю, то навіщо мені бумажка? Є, правда, товариші, які пропагують знання, яких самі не мають. Так неможливо».⁵²

Приклади, про які говорив київський гість Медведєв, у Чернігівській області зустрічалися часто, але не стали правилом, а були всетаки винятком. Про це свідчать соціологічні опитування, що проводилися вже у 80-х роках. Так, у 1983 році в цілому по СРСР лекціям серед інших засобів пропаганди віддавали перевагу понад 40% опитаних проти 11,6% у 1973 р.⁵³ А опитування, проведені лекторською групою Чернігівського обкому КПУ у 1989 р. показали, що лише п'яти відсоткам лекції не подобаються, а 10% не могли згадати, коли у їхньому колективі лекція проводилася останнього разу.⁵⁴

Правда, це не врятувало організації товариства «Знання» від свого роду банкрутства. А жаль. Адже нам необхідно не лише реформувати економіку, а й докорінно реорганізувати державно-політичну систему, зробити переворот у свідомості населення. Виходячи із сьогоднішніх реалій, колишній партійний працівник, а нині заступник голови правління обласної організації товариства «Знання» А. М. Лобанов намагається відновити систему лекційної роботи в області. І в цьому його підтримують всі політичні партії, що діють на Чернігівщині. Але, як не прикро, проявляють цілковиту байдужість колишні перший секретар і секретар з ідеологічних питань обкому КПУ, а нині голова і заступник голови облвиконкому П. Д. Шаповал і М. О. Рудько.

Джерела та література

- 1 Історія Комуністическої партії Советського Союзу. В 6-ти томах. — М., 1980. — Т. 5. — Кн. 2. — С. 245—246.
- 2 Центральний державний архів вищих органів влади та управління України. — Ф. 9547. — Оп. 1. — Спр. 3. — Арк. 21.
- 3 Там же. — Ф. 4618. Оп. 1. — Спр. 12. — Арк. 26.
- 4 Там же. — Арк. 4.
- 5 Там же. — Ф. 4618. — Оп. 1. — Спр. 1303. — Арк. 10;
- Общество «Знание» Украинской ССР. 1977—1982 годы. — К., 1983. — С. 27.
- Общество «Знание» Украинской ССР. 1982—1987 годы. — К., 1988. — С. 7.
- 6 Кузовков Г. В. Товариство «Знання» УРСР напередодні ХХІІІ з'їзду КПРС // Укр. іст. журнал. — 1966. — № 3. — С. 33; Общество «Знание» Украинской ССР. 1977—1982 годы. — С. 27; Общество «Знание» Украинской ССР. 1982—1987 годы. — С. 28.
- 7 Історія СРСР. В 12-ти томах. — М., 1980. — Т. 11. — С. 563.
- 8 Радянська енциклопедія історії України. — К., 1972. — Т. 4. — С. 278.
- 9 Коммунистическая партия Советского Союза в резолюциях и решениях съездов, конференций и пленумов ЦК. — М., 1971. Т. 6. — С. 281—286.
- 10 Об идеологической работе КПСС. Сборник документов. — М., 1983. — С. 307.
- 11 Кульчицький С. В. Історія і час. Роздуми історика // Укр. істор. журнал. — 1992. — № 4. — С. 8.
12. Remington TF. The truth of authority: Ideology and communication in the Soviet Union-Pittsburg, 1988—p. 25
- 13 Там же. — С. 56.
- 14 Восленский М. Номенклатура. Господствующий класс советского общества. — М., 1991. — С. 415.
15. Remington TF. Ibid.—p. 85
- 16 Конституція (Основний Закон) Української Радянської Соціалістичної Республіки. — К., 1979. — С. 3.
- 17 Ленін В. І. Що робити? // Повн. збір. тв. — Т. 6. — С. 36.
- 18 Іван Багряний. $2 \times 2 = 4$ // Сучасність. — 1992. — № 4. — С. 91—92.
- 19 Державний архів Чернігівської області (ДАЧО). — Ф. р. 660. — Оп. 1. — Спр. 1. — Арк. 4; Спр. 2. — Арк. 10; Спр. 9. — Арк. 58.
- 20 Там же. — Спр. 1. — Арк. 2.
- 21 Там же. — Спр. 1. — Арк. 3.
- 22 Там же. — Арк. 2; Спр. 4. — Арк. 56—57.
- 23 Там же. — Спр. 4. — Арк. 1—3, 7.
- 24 Там же. — Арк. 1—3.
- 25 Там же. — Спр. 5. — Арк. 22.
- 26 Там же. — Спр. 9. — Арк. 56, 62, 170.
- 27 Там же. — Спр. 30. — Арк. 4; Спр. 241. — Арк. 2; Спр. 263. — Арк. 5; Спр. 275. — Арк. 2; Спр. 322. — Арк. 12—13; Спр. 139. — Арк. 1.
- 28 Там же. — Спр. 4. — Арк. 18.
- 29 Там же. — Арк. 20.
- 30 Там же. — Арк. 23.
- 31 Там же. — Спр. 42. Арк. 2—3.
- 32 Там же. — Спр. 19. — Арк. 34.
- 33 Там же. — Спр. 27. — Арк. 3.
- 34 Там же. — Спр. 87. — Арк. 3; Спр. 98. — Арк. 8—9.
- 35 Там же. — Спр. 9. Арк. 1; Спр. 15. — Арк. 5, 23.
- 36 Там же. — Спр. 9. — Арк. 6; Спр. 37. — Арк. 2—20; Спр. 105. — Арк. 19—20.
- 37 Там же. — Спр. 15. — Арк. 7.
- 38 Там же. — Спр. 9. — Арк. 14—18.
39. Там же. — Спр. 9. — Арк. 15.
- 40 Там же. — Арк. 14.
- 41 Там же. — Спр. 68. — Арк. 41—42.
- 42 Там же. — Спр. 110. — Арк. 2—3.
- 43 Там же. — Спр. 306. — Арк. 1—3; Спр. 320. — Арк. 1—4.
- 44 Там же. — Спр. 105. — Арк. 3—4; Спр. 283. — Арк. 1—2.
- 45 Там же. — Спр. 132. — Арк. 1—44.
- 46 Там же. — Спр. 263. — Арк. 88.
- 47 Там же. — Спр. 106. — Арк. 2; Спр. 229. — Арк. 1—2.
- 48 Там же. — Спр. 234. — Арк. 1—4.
- 49 Там же. — Спр. 105. — Арк. 12—14.
- 50 Там же. — Спр. 236. — Арк. 81.
- 51 Там же. — Спр. 105. — Арк. 63; Спр. 263. — Арк. 114.
- 52 Там же. — Спр. 83. — Арк. 128.
- 53 Как слово наше отзовется. — М., 1984. — С. 26.
- 54 ДАЧО. — Ф. 470. — Оп. 32. — Спр. 26. — Арк. 12.